

Erdélyi Mónika

Pihenő

A pszichohistória – tanulmányok, kritikák tükrében

„Elmúlt korok személyiségeinek megnyilatkozásait, tetteit, szerepét és jelentőségét vizsgálva, a múlttal foglalkozó tudomány egyre kevésbé mellőzheti a pszichológia eredményeinek alkalmazását.”

(Benda Kálmán)

A pszichografológia lehetőségei már évekkel ezelőtt, néhány történészben és irodalomtörténészben azt a gondolatot ébresztették, hogy meg kellene kísérelni régen elhalt emberek, történelmi személyek egyéniségének, egyéniségük problémáihoz írásukon át, írásukból kiolvasható jelenségek révén közelebb férkőzni. Már az első vizsgálatok eredményt hoztak. Az írás alapján adott jellemzés megerősítette, sőt kiegészítette azt, ami máshonnan már korábban is tudott volt, nem egy esetben viszont lényeges új adatokat is hozott.¹

Ebben a munkámban egy olyan új tudományt szeretnék bemutatni, amely kifejezetten a történeti motivációk kutatását tűzte ki célul. Azt a megközelítési módot, amely a pszichoanalízis alkalmazásával próbálja a történeti motivációkat megfejteni – magam is kísérletnek tartom. A pszichohistóriát főként Botond Ágnes (Pszichohistória – avagy a lélek történetiségének a tudománya) és Erik Erikson (A fiatal Luher és mások) munkája alapján mutatom be. Egyrészt azért, mert könyveiknek 1991. évi megjelenése a honi könyvpiacra jelentette a pszichohistória megjelenését Magyarországon. Másrészt pedig azért, mert Botond Ágnes könyve egy átfogó képet ad a tudományról, Erik Erikson pedig egy – és igen híres – képviselője a pszichohistóriának.

Botond Ágnes és a pszichohistória

A pszichohistória a pszichológia (különösen a pszichoanalízis) alkalmazása a múlt-

ra vonatkozó kutatásokra. Természetesen ez nem magától értetődő vagy könnyen végrehajtható „alkalmazás”, hiszen a pszichológia ahistorikus, a történelem pedig antipszichologisztikus tudomány. A pszichológia ahistorikussága XIX. századi fejlemény: amikor önálló, „modern” tudománnyá formálódott, az akkor uralkodó természettudományos paradigma nyomása alatt tértől-időtől függetlenné vált, szinte „sterilizálódott”. Ez a pozitivistának – vagy a pszichológián belül mindenekelőtt behavioristának – titulált tudománytörténeti esemény természetesen nem öncélú kisiklás volt, hiszen ennek köszönhető a korábbi, spekulatív alapon művelt pszichológia empirikus, később alkalmazott tudományként való térhódítása. Kétségtelen azonban, hogy a pozitivista és behaviorista észjárás a pszichológia mint szellem- és humántudomány történeti érzékenységét megszüntette. Az egyedüli kivétel a pszichoanalízis volt. A pszichoanalízist ugyanis dinamikus szemlélete alkalmassá tette az időbeli változások – tehát az emlékezés, a jelenben élő és ezért a jövőt is meghatározó látens múlt – megértésére, értelmezésére.

A történettudomány és a pszichológia kapcsolódását másfelől megnehezítette a történettudomány eredendően antipszichologisztikus beállítottsága. A hagyományos történetírásban ugyanis az értelmezés (az interpretáció) alárendelődik az ismeretközlő, az elbeszélő (a narratív) elemeknek.²

A pszichohistória régen volt híres embereket vizsgál pszichoanalitikus megközelítésben, hol a család és a gyermekkor történeti variációit vizsgálja, hol pedig a tömegek, társadalmi csoportok dinamikája mögötti pszichés rugókat igyekszik megtalálni.³

A legtöbb történeti, társadalom- és human tudomány olyként tételezi az embert, mely felfogásból az következik, hogy a mai ember bármely kor emberének érzelmeiben a magáéra ismerhet, hogy gondolkodásmódját követni tudja, és hogy cselekedeteinek indítórugóit magától értődnének tarthatja.⁴ „A pszichohistoria néven színre lépett új, interdiszciplináris tudomány egyes válfajai az emberi psziché időbeli stabilitásának ezt a magáútól értődnő voltát kérdőjelezi meg.”⁵

A pszichohistoria szakít a hagyományos történettudományok és a szociológia mindent az egyénen kívülálló okokra visszavezető szemléletével.⁶

Pszichénk struktúrája korántsem egyszer s mindenkorra adott, hanem a filogenezis során lényeges változásokon ment és még lehet is keresztül a mindenkori (részben már az ember által is teremtett) környezethez való alkalmazkodás során. A társadalmi valóság megértéséhez önmagában sem a pszichológiai, sem a szociológiai megközelítés nem elégséges. A pszichohistoria csak úgy képes megtermékenyítően hatni a társadalomtudományokra, ha vizsgálódása során az egyént és a társadalmat többé nem választja mereven ketté, ha a pszichoanalitikus megközelítéssel sikerül összebékítenie a szociológiai szemléletet.⁷

Bár történtek kísérletek a kognitív pszichológiának a pszichohistoriában való alkalmazására, alapvetően a pszichoanalízis tudománya mutatkozott alkalmasnak a történettudománnyal való ötvözésre.

A *pszichoanalízis és a pszichohistoria* közötti legsajátosabb egyezést a viszont-indulatáttétel elismerése, felismerése és a munkamódszerben való tudatos felhasználása jelenti.⁸ (Áttételen a páciensnek azokat az analitikusával kapcsolatban átélt impulzusait értjük, amelyeket nem újonnan hozott létre az objektív analitikus helyzet, hanem amelyeknek a korai – sőt a legkorábbi – tárgykapcsolatok a forrásai, és amelyek az ismétlési kényszer

hatására most csak újraélednek. Minthogy ezek az impulzusok nem új jelenségek, hanem ismétlődések, a páciens múltbeli érzelmi tapasztalatairól való információszerzés páratlanul értékes eszközei.⁹) Ahogyan a pszichoanalitikus sem elsősorban a páciens által felkínált, térben és időben távoli („ott és akkor”) anyaggal dolgozik, hanem az analízis során eltolással produkált érzelmi reakciókat („itt és most” anyag) igyekszik megérezni és megérteni, legyen szó akár a páciens (indulatáttétel), akár a saját maga reakcióról (ellen-indulatáttétel), a pszichohistorikus is abból a feltevésből indul ki, hogy saját kutatásának tárgyválasztása, valamint a kutatás közben öbenne kiváltódó érzelmi-indulati reakciók korántsem véletlenek. Hogy az amúgy is nehezen rekonstruálható pszichohistoriai tényektől elválasztható legyen mindaz, ami utólagos belemagyarázás, ami vagy későbbi korok kognitív is belátható kulturális különbözőségéből fakad vagy pedig a kutató saját személyiségfejlődésének sajátos útjából (korai identifikációk, idealizálások, saját nem megvalósított énjének projekciója stb.), rákényszerül a kutató saját reakcióinak kognitív és érzelmi analízisére is.¹⁰

Arra a kérdésre, hogy mi a garancia arra, hogy a kutató valóban igyekezett a saját megoldatlan pszichés problémáiból származó anyagot nem belekeverni kutatásába, Botond Ágnes így válaszol: „nem reménykedhetünk másban, mint az ember múltjával (és jelenével) foglalkozó kutatók – egyre fokozódó mértékű mentálhigiénias kulturáltságában és eskü nélkül is – »hippokratészi« tisztességében.”¹¹

A pszichoanalízisnek és a *történelemtudománynak* számos közös vonása van. Mindkettőt elsősorban az időbeliség kérdése foglalkoztatja, mindkettő a konkrét emberi cselekvések előzményeit és következményeit vizsgálja. Mindkettő a múlt rekonstruálásán fáradozik, s e fáradozást annál értékesebbnek tartják, minél inkább megvalósul a

manifeszt ismeretanyagok mögött megbújó, rejtett, nehezen hozzáférhető események tettenérése. A történész ugyanolyan fontosságtudattal kutat régi korok levéltárakban fennmaradt jogi jegyzőkönyveiben, magán-személyek naplóiban, népdalok szövegeiben, mint ahogy a pszichoanalitikus veti magát az álmok, mítoszok, neurotikus tünetek értelmezésébe. A pszichohistorikus viszont az érzelmek és a fantázia szerepét hangsúlyozza, melyek eddig a történeti kutatásokból kimaradtak.¹²

A pszichohistória és a *civilizációtörténet* kapcsolatát vizsgálva sokan úgy látják, hogy a pszichohistória közelebbi rokonságban áll a civilizációtörténettel. Az emberi psziché történetiségének a pszichohistóriában alapvető gondolatát már 1919-ben tetten érhetjük *Johan Huizingánál*. Egyén és társadalom dualista felfogásának elutasításával pedig *Norbert Eliás* válik a pszichohistória úttörőjévé. „Huizinga leszögezi, hogy az általa vizsgált kor emberének értelmi, érzelmi, pszichikai mechanizmusai más felépítést mutatnak, mint ami a mi sajátunk.”¹³

A pszichohistória és a *mentalitástörténet* viszonyát vizsgálva valamennyi pszichohistorikus egyetért abban, hogy történeti vizsgálódásaikban nemcsak tudatos, hanem az emberi psziché tudattalan tartalmait is rekonstruálhatónak és megérthetőnek tartják. E vonatkozásban lép túl a pszichohistória a mentalitástörténeti iskola gyakorlatán.¹⁴ A mentalitástörténészek az *interszubjektív empátia* módszerét alkalmazzák (mivel szerintük a mai ember nagymértékben különbözik a régmúlt korokéitól), a pszichohistorikusok pedig az *introspektív empátia* módszerét gyakorolják (szerintük minden idők emberénél találunk bizonyos időtlen, örök pszichés tulajdonságokat). Botond Ágnes szerint (is) mindkét fajta megközelítésre és empátiaforrásra szükség van. Alkalmazásuk egyidejűleg kizárt, de a kettő közti állandó oscillálás nemcsak hogy lehetséges, hanem kimondot-

tan kívánatos is.¹⁵ Botond Ágnes hozzáteszi még, hogy ő nem hisz semmiféle örök emberi tulajdonságban, de hosszú tartamú emberi tulajdonságban igen.¹⁶

A *pszichoanalitikus elmélet* megjelenése és annak az emberi kultúra történetére való első alkalmazása *Sigmund Freud* nevéhez fűződik. Az 1910-ben íródott Leonardo-tanulmányt is a pszichoanalitikus elmélet egy konkrét történeti példán való kipróbálásának tekinthetjük. Freud társadalomtudományok felé kacsintó műveit a legtöbb pszichohistorikus módszertanilag tévesnek és tartalmában is túlhaladottnak tekinti. A legalapvetőbb kifogás ellenük: nem épülnek valós történelmi tényekre, sterilek, spekulatívak.¹⁷

Am a pszichoanalízis elmélete óriási hatást gyakorolt a modern antropológia és etnológia fejlődésére. A pszichohistória pedig az etnopszichológiai relativizmus elvét tudta a maga szükségleteihez formálva általános társadalmi-történelmi relativizmussá változtatni. Miben áll ez az *etnológiai relativizmus*?

Malinowski szerint az *Ödipusz-komplexus* nem egyetemes, hanem az egyes kultúrákban és családtípusokban általános konkrét társadalmi-gazdasági körülmények függvénye. Vannak olyan kultúrák ahol a freudi értelemben vett *Ödipusz-komplexus* ismeretlen.¹⁸

Az etnopszichológia alapelveinek (minden kultúrát csak saját értékrendszere alapján lehet megítélni) a történelemre való alkalmazása elfogadhatatlannak tűnik a pszichohistória egyes képviselői számára. *Llyold de Mause* szerint bizarr lenne azt állítani, hogy a csecsemőket elgázósító náciik normálisan cselekedtek, kultúrájuk értékrendszerének megfelelően. De Mause a kognitív, normatív és affektív szféráknak teljes egybemosását hajtja végre ezzel az érveléssel. Botond Ágnes megjegyzi, hogy ő is egyetért azzal, hogy „... a gyerekeket szeretni minden kultúrában többet ér, mint ütni őket”, de nem szükséges sem morálisan jó-

vághagynunk, sem szeretnünk valamit ahhoz, hogy belássuk: más kultúrákban ugyanaz a dolog legitimként elfogadott és a normálisnak tekintett többség szemében érzelmileg is elfogadott. Botond arra is utalt, hogy amíg nem lesz egyértelmű, hogy mit értünk normális alatt, addig e fogalom tudományosan használhatatlannak minősíthető, s így a de Mause által felvetett problémát nem lehetséges érdemben tárgyalni.¹⁹

Röviden ismertetném, hogy a *neofreudizmus* miben járult hozzá a pszichohistoria létrejöttéhez. A klasszikus pszichoanalízis tanában benne foglaltatik az az állítás, hogy a széles történeti univerzum nem más, mint az egyéni psziché projekciója. A legjobb esetben is csak úgy tekinthetik a történelmet, mint egyfajta, önmagában figyelemre se méltó hátteret a projekciók számára. A történelem egyfajta „odakint”, ami nem befolyásolja azt, ami „idebent” van. *Heinz Hartmann*, Freuddal és Freud legtöbb követőjével ellentétben, nemcsak patológikus esetekkel foglalkozik, hanem az egészséges énfunkciók kifejlődését és ezeknek a kóros-tól való különbözőségét is vizsgálja. Elmélete kiterjed a társadalmi környezethez való normális adaptáció problémájára is, ami csaknem teljesen hiányzik a klasszikus pszichoanalízisből.²⁰

Igazi továbblépést feltehetően a *legújabb tárgykapcsolat-elméleteknek* a történelmi kutatásokban való alkalmazásától várhatunk. A tárgykapcsolat-elmélet főként a kisgyermek első életévére vonatkozó azon teóriák összefoglaló neve, amelyek azt a folyamatot elemzik, amelynek során a gyermek megtanul különbséget tenni önmaga és a másik között. Az újszülött számára minden örömforrás saját énjé egy részét jelenti és a „jó” birodalmába tartozik. A kellemetlen érzéseket a külvilághoz tartozónak éli meg, s ezek a „rossz” birodalmába tartoznak. A tárgykapcsolat-elmélet szerint a felnőttek azon minta alapján cselekszenek más személyekkel való kapcsola-

lataikban és a külvilág problémáihoz való viszonyaikban, amely csecsemőkorukban rögzült bennük az őket gondozó személlyel (többnyire az anyával) való kapcsolatban. A tárgykapcsolat-elmélet nem elsősorban az ösztönelméletre, hanem a tanult, avagy gyermekkori tudattalan fantáziáknak megfelelően beprogramozott kapcsolatok jellegére épít, ezért a klasszikus pszichoanalitikus elméletnél sokkal inkább felhasználható a társadalomtudós számára.²¹

A *pszichohistoria főbb irányzataival* kapcsolatban Botond Ágnes kifejti, hogy egy olyan felosztást tart szerencsésnek, amely a történelmi adatoknak tulajdonított fontosság (mi történt?), illetve a pszichoanalízis módszereihez (főképp a viszont-indulatáttétel kezeléséhez) való viszony alapján különíti el a pszichohistorikusokat. A létező pszichohistoria művelőit alapvetően két csoportra oszthatjuk:

I. *Társadalomtudósok* (akik merik használni a pszichoanalitikus terminológiát és a pszichoanalízist kognitív szinten integrálták rendszerükbe)

Ezen belül 3 nagyobb tematikai irányvonalat lehet elkülöníteni:

1. Erikson és követői *híres emberek életrajzát* dolgozzák fel a pszichoanalitikus szemléletmód alkalmazásával.

2. Mások a kollektív jelenségek pszichohistoriai analízise területén munkálkodnak. Az ő tevékenységük sorolható leginkább a Lányi Gusztáv tanulmányában bemutatott *történeti szociálpszichológia* hatáskörébe.

3. Ezen irányzat megközelítési módja erősen szociológiai, mely azért bőségesen merít a tárgykapcsolat-elmélet számos képviselőjétől. Kritizálják a klasszikus freudi pszichoanalízis a historizmusát és a külvilág jelentőségének elhanyagolását.

II. *Analitikus képzettségű pszichológusok* (pszichiáterek), akik tudatosan dolgoznak saját érzelmi reakcióikkal, ugyanakkor feles-

legesnek tartják a hagyományos jellegű történelmi adatok és értelmezések használatát.²² (Élükön Llyod de Mauseval, aki szerint a pszichohistóriát el kell határolni a szociológiától s az egyéb társadalomtudományoktól, mert – szerinte – a társadalmat és annak változásait nem makroszociális tényezők, hanem a személyközi és generációs viszonyok alapján lehet értelmezni.²³)

* * *

Szeretnék még szólni a pszichohistóriai kutatás módszereiről. Botond Ágnes az *ideális pszichohistória* igyekszik ugyanolyan fontosságot tulajdonítani a „mi történt?”-nek és a „miért történt?”-nek is.²⁴ Azt a nézetet fogadja el, hogy a pszichológiai elméletek alkalmasak a múlt embereinek (tetteinek, érzéseinek, gondolatainak stb.) értelmezésére, ha nem előregyártott elmélettel közelítünk feléjük, hanem az adatok alapos tanulmányozása után vesszük elő a legalkalmasabb pszichológiai teóriát.²⁵

A pszichohistória nyíltan vállalja az érzelmek, a fantázia, az intuíció, az introspekció szerepét a valóság megismerésében. Helyet ad a természettudományokban meg nem tört analógiás gondolkodás számára is.²⁶ A pszichohistória szakít a nyugat-európai tudományos gondolkodásmód kizárólagos racionalitás iránti igényével, és lépéseket tesz a keleti fajta gondolkodás felé, amely a világot egységben látja.²⁷

Erikson és a pszichohistória

Erikson Luthert nemcsak pszichológiai összefüggésekben elemzi, hanem úgy is vizsgálja, mint egy társadalmi és gazdasági mozgalom, az észak-európai (keresztény) tudat és a XVI. század eleji válság kifejezőjét. Mindazonáltal Erikson is a pszichológiai redukció álláspontján van. Az ő nagy módszertani kérdése a következő: hogyan válik az egyéni „eset” történelmi eseménnyé? Úgy látja, hogy az egyéni esettörténet nem szakítható ki az

egyetemes történelemből.²⁸

Erikson a *fegyelmezett szubjektivitás* (vagy ellenőrzött szubjektivitás) fogalmát vezeti be a pszichohistóriába. Úgy véli, hogy az a mód, ahogy a páciensek alávetik múltjukat a terapeuta interpretációjának, tulajdonképpen nem más, mint a történészkedésnek egy speciális módja. A terapeutával való, teljesség, közvetlenség és kölcsönösség látszatát nyújtó találkozás során a páciens saját fragmentáló és izoláló technikája révén keletkezett anyagát bocsátja a restaurálás, azaz a terapeuta rendelkezésére. Amikor azután a terapeuta „összerakja a történetet”, belép a másik ember életébe, „történelmet csinál”. A történész hasonló módon igyekszik restaurálni a fragmentumokban rendelkezésére álló anyagot. E nyilvánvaló folyamat tudatos leleplezésére csak napjainkban nyílt lehetőség, amikor is a történelem csinálói és interpretálói közötti kommunikációs kölcsönhatás fölgyorsulása következtében a történetíró maga is belebonyolódik a jelenkori történelem eseményeibe. Egy újfajta hippokratészi eskü szükségeltetik ezen a ponton, véli Erikson.²⁹

A pszichoanalízist „tudománytalannak” minősítők nagy valószínűséggel a pszichohistóriát sem fogadják el tudománynak. A kérdés persze ennél azért bonyolultabb, hiszen a pszichoanalízist „belülről” is mindig kritizálják. Maga Erikson sem ortodox Freud-követő, ő is azon pszichodinamikus elveket valló klinikusok közösségéhez tartozott, amely a középutat kereste Freud és a különböző kritikusok között.

Az Erikson által kitaposott „középút” az *epigenetikus elv* keretei között mozgó identitás-elmélet volt. Leírása az emberi fejlődés föltételezett nyolc szakaszáról a születéstől a halálig, nem más, mint egy egyetemes fejlődési séma, amelynek sorrendisége nem változhat, csak belső tartalmi dinamikája módosulhat. Így például Erikson Luther-elemzéseinek középpontjában a fiatalkori identitás problémái állnak, azok a za-

varok, amelyek szerint általában is jellemzik ezt az életszakaszt. Történeti korokként mégis sajátos konfliktus-megoldási minták alakítják az identitásválság „kifutásait”: Luther esetében ez a reformáció „megteremtését” jelentette.

A serdülőkor és a fiatal felnőttkor az az életszakasz, amikor fokozott elmélkedő hajlam jellemzi az embert. Ez egyfelől a pszichikum védekezése, másfelől olyan adaptív funkciója, mint amelyek az emberre ebben az életszakaszban általában is jellemző ösztönös folyamatok elaborációi és szublimációi. Ám Erikson ezeket a jól ismert pszichoanalitikus megfontolásokat kiegészíti: azt igyekszik megmutatni, hogy a jelzett élettörténeti szakaszban – és Luther korában – a hagyományokból származó erőforrások (akkor a vallás) miképpen kapcsolódnak össze az egyéni lelki energiákkal. Ezzel lép túl Erikson az ortodox pszichoanalízisen s az azon alapuló „prehítoriái paradigmán”: olyan összetett identitásfogalmat konstruál, amelyben integrálni képes a személyiség intrapszichikus, pszichoszociális és történeti szintjeit.³⁰

Erikson továbbá újra végiggondolta – és meghaladta – Freud azon feltételezését is, miszerint a vallás csak kollektív neurozisz lenne. Erikson számára a vallás az emberiség valóságos (nem pusztán illuzórikus vagy neurotikus) kollektív tapasztalata, olyan tradíció, amely azt dolgozza föl, ami mélységesen igaznak látszik, még ha nem bizonyítható is.

Noha látható módon Erikson számára a vallás hitbeli, belső tartalma is élő valóság, de mint „külső” történeti képződmény – és Luther életéhez kapcsolódva mint vizsgálandó „szellemi objektum” – mégis azért érdekes, mert ideológiai forrás, azaz identitásteremtő erő. Azt a szűkebb (például családi, kolostori) és tágabb (regionális, nyugati kereszténység stb.) környezetet írja le és értelmezi, amely „eszméket” – s ezen keresztül

identitásmintákat – közvetített Luther számára.³¹ Most pedig térjünk rá Erikson hibáira is.

Lackó Mihály cikke első részében kitér arra, hogy a pszichohistóriát általában gyanúval nézik és hogy e gyanakvásnak van alapja és létjogosultsága. A pszichohistória, noha a tudomány megújulásának fejleményei közé sorolja magát, két szempontból is kilóg a sorból. Egyrészt máig sem sikerült igazán bebizonyítania, hogy a valóság olyanfajta új és fontos szféráit hódította meg, amelyek előbb ismeretlenek voltak, vagy legalábbis kimaradtak a tudományos kutatásból, közelebbről a történettudományból. Másrészt a pszichohistória forráskritikai szempontból olyan naivitásnak és dilettantizmusnak engedett teret, amelyet pszichoanalitikus fogalommal nevezhetünk akár regresszióknak is.³² (Például Llyod de Mause és követői hajlamosak nagyvonalúan túllépni a történeti adatokon.³³)

Lackó ez utóbbi problémát Erikson A fiatal Luther című tanulmánya forráskezelésének bemutatásával illusztrálja. Rámutat arra, hogy Erikson mennyire ragaszkodott az Ödipusz-komplexus – átalakított s az életciklus-elméletben valóban megújított – képletéhez olyan körülmények között is, amikor ödipális konfliktust semmiféle korai adat nem támaszt alá. (Luther csecsemő- és kisgyermekkoráról, anyjáról stb. lényegében semmit nem lehet tudni.)³⁴

A mű tele van belső textológiai ellentmondással. Erikson összekeverte a tényeket és az értelmezést, a fikciót és a valóságot, a szövegek szó szerinti és allegorikus elemzését. De nem az a baj, hogy Erikson nem történész, hiszen ha ez volna, akkor a tudományok mai specializálódása közepette eleve reménytelen lenne mindenféle interdiszciplináris kutatás. Erikson pszichiáterként követett el hibát: „páciense” eredeti szövegét egybekeverte a saját analitikus értelmezésével.³⁵

Lackó Mihály, ezzel az Erikson-kritikával nagyon fontos dologra hívta fel a figyelmünket. Arra, hogy a valóságban korszerű pszichohistória elképzelhetetlen szigorú *forráskritika és a textológia* eredményeinek hasznosítása nélkül.³⁶ A Széchenyi-elemzőkről is ezt mondja: „Magyarázatuk meggyőző ereje nem feltétlenül múlt azon, hogy milyen szakszerű szorgalommal tanulmányozták a történelmet, a pszichiátriát – de mindig összefüggött avval, mennyire voltak tudatában: különmemű és sajátos megközelítést követelő szövegekkel dolgoznak.” Lackó a Széchenyiről elmondott történetek (Balogh kórtörténete és történészek értelmezései) és a Széchenyi-naplók közötti kapcsolatot elmezve megállapítja, hogy a hagyományos magyarázatok Széchenyi 1844-es pozsonyi országgyűlésen bekövetkező ájulásáról csak a naplók mellőzésével voltak fenntarthatók, és hogy az összeomlás esetében is ez a helyzet: Balogh nem ismerte a naplókat.

A szociálpszichológia

Fontosnak tartom röviden ismertetni *Erős Ferenc* cikkét³⁷, amelyben rámutat arra, hogy mennyire elengedhetetlen még a szociálpszichológiai munkáknál is figyelembe venni a történelmi sajátosságokat.

Gordon W. Allport *Az előítélet* című könyvével (Erős szerint) két okból is óvatosan kell bánni. Először is: amit Allport leírt az előítéletről az az amerikai társadalomra vonatkozik. Amerika pedig „egy olyan ország, amelynek »nincs történelme«, legalábbis abban az értelemben nincsen, ahogyan Európában beszélni szoktak a történelemről mint a polgárosodásnak és a nemzetté válásnak a feudalizmus hosszú évszázadain át tartó folyamatáról.” – „A nagy »olvasztótégely« a beérkező emigránsok tömegénél hihetetlen gyorsasággal söpört el egy sor olyan nemzeti válaszfalat és osztálykülönbséget, melyet Európában hosszú történelmi fejlődés alakított ki.”³⁸

Másodszor pedig azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy Amerika sem az „égből pottyant le”: „társadalmának kialakulása és fejlődése szoros kapcsolatban van a nyugat-európai társadalomfejlődéssel. Azokat az eszményeket, amelyeket a francia felvilágosodás és az angol liberalizmus termelt ki, éppen a liberális kapitalizmus amerikai modellje valósította meg legtisztábban. Allport kimondhatatlanul is a felvilágosodás és a liberalizmus politikai-filozófiai hagyományaihoz nyúl vissza.”³⁹ Hisz abban, hogy a törvények képesek megváltoztatni az emberi természetet, ha a törvényhozó meghallgatja a társadalomtudós tanácsait is. Ez azonban illúzió. Még hozzá ideologikus illúzió, amely azon alapszik, hogy az „olvasztótégely” minden csoportja elvileg egyenlő eséllyel vesz részt a konkurenciaharcban.

Az Allport-könyv negatív haszna, hogy szemléletének belső nehézségei jól megvilágítják a szociálpszichológia ideologikus illúziójának természetét, s tanulságul szolgálhat arra is, hogy milyen veszélyekkel jár ezeknek az illúzióknak az átlpántálása hazai viszonyaink közé.

Tömeglélektan

Fontosnak tartom felhívni a figyelmet arra is, hogy a történelmi szociálpszichológia nem tévesztendő össze a tömeglélektan-nal. A történelmi szociálpszichológia feladata, hogy rekonstruálja a múlt szociális valóságát: a struktúrák, intézmények, viselkedésminták, értékek, rítusok stb. jelentésvilágát.⁴⁰

A tömeglélektan definícióját pedig *Gustave Le Bon* így határozza meg: „A pszichológiai tömegnél az a legfeltűnőbb: Bármilyenek az alkotó egyének, bármennyire hasonlóak vagy nem hasonlóak életmódjukat, foglalkozásukat, jellemüket és értelmiségüket tekintve, azáltal hogy tömeggé szerveződtek, egy bizonyos kollektív léleknek jutnak birtokába és ez másnemű érzésre,

gondolkodásra és cselekvésre készíti őket, mint ahogy elkülönítve éreztek, gondolkoztak és cselekedtek. Vannak olyan gondolatok és érzelmek, amelyek csak a tömegben lévő egyénnél keletkeznek és válnak tette. ⁴¹

A tömeglélektan munkám szempontjából három dolog miatt is fontos. Egyrészt Freud munkásságának jelentősége miatt, másrészt, mert döntő hatást gyakorolt a filozófusokra, szociológusokra és szociálpszichológusokra, harmadrészt pedig azért, mert itt látszik a legszembetűnőbben, hogy egy tudomány mennyire befolyásolhatja a történelmet. E tanulmányban csak ez utóbbira szeretnék röviden kitérni.

A tömegpszichológia XIX. századi teoretikusai a tömegben látták az állami szervezetekre leselkedő legfenyegetőbb veszélyt, abban tehát, amikor a tömeg nem engedelmeskedik többé, hanem önkényesen demonstrálja a hatalmát. Ezeket az elméletalkotókat elborzasztották és nyugtalanították a francia forradalom tapasztalatai. Az ő szemükben a vezér nélküli tömeg indulatos, befolyásolható és szélsőségekre hajló. ⁴²

E XIX. századi munkák közül ki kell emelnünk Le Bon *A tömegek lélektana* című munkáját, amely abban az időben messze a legismertebb volt. Azért is fontos még a Le Bon-i kontextus, mert Freud *A tömegpszichológia és én-analízis* című művének gyökereit és szándékait is megvilágíthatja. ⁴³ S azért is, mert Le Bon könyvének leghíresebb olvasója Adolf Hitler volt. Hitler és más totalitárius vezetők számára A tömegek lélektana tömegpszichológiai receptkönyv volt, amelyből megtanulhatták, hogy milyen

manipulatív eszközökkel lehet a tömeg indulatait felgerjeszteni, s egyszersmind „tudományos” igazolást és megerősítést kaptak belőle az amúgy már meglévő nézeteikhez, a „fali lélek” apoteózisához, nem utolsósorban pedig a „vezérelvhez”, amely szükségképpen együtt jár a tömegek lenézésével. ⁴⁴ Igen szembetűnő Le Bon elveinek s Hitler, Mussolini gondolatainak hasonlósága. Le Bon azt írta: „... a tömegek különös jellemvonásai között nagy számmal vannak olyanok, melyeket éppen úgy megtalálhatunk a fejlődés alsó fokán lévő lényeknél, mint a nők, a vadember és a gyermekek. Ilyenek az izgékonyosság, ingerlékenység, a gondolkodó képesség hiánya, az értelem és kritikus ész fogyatékosága, az érzelmek túlzottsága és mások. ⁴⁵ Erre Mussolini: „A tömeg az erős férfiakat szereti. A tömeg olyan, mint egy nő.” Hitler pedig: „A nép túlnyomó többsége olyan nőies hajlamú és beállítottságú, hogy kevéssé a józan megfontolás, hanem sokkal inkább az érzések határozzák meg a gondolatait és a cselekedeteit. Nem valami bonyolult érzések azonban, hanem nagyon egyszerűek és egyöntetűek. Nincsenek itt árnyalatok, csak egy pozitív és egy negatív, szeretet vagy gyűlölet, jogos vagy jogtalan, igazság vagy hazugság van, semmi sem lehet azonban ilyen is meg olyan is egyszerre. ⁴⁶

* * *

Még sorolhatnám, de nem sorolom a párhuzamokat. A fent írtakról nekem Dürrenmatt *A fizikusok* című drámája jutott eszembe. De ez már egy másik dolgozat felé mutató gondolat.

Jegyzetek

1. BENDA KÁLMÁN: *Előszó*. In Rákosné Ács Klára: Vallanak a betűk. Bp., 1985, Magvető. 48-49. p.
2. LÁNYI GUSZTÁV: *Erikson és a pszichohistória*. Budapesti Könyvszemle, 1991/3. évf., 4. szám, 420-421. p.
3. Botond Ágnes: *Pszichohistória – avagy a lélek történetiségének tudománya*. Bp., 1991, Tankönyvkiadó. 12. p.
4. Uo. 13. p.
5. Uo. 13. p.
6. Uo. 15. p.
7. Uo. 16. p.
8. Uo. 19. p.
9. ANNA FREUD: *Az én és az elhárító mechanizmusok*. h. n., 1994, Párbeszéd Könyvek 22. p.
10. Botond: i. m. 1991. 19. p.
11. Uo. 109. p.
12. Uo. 19-20. p.
13. KLANICZAI GÁBOR: *Utószó*. In Johan Huizinga: A középkor alkonya. Helikon Kiadó, Bp., 1982. 285. p.
14. Botond: i. m. 27. p.
15. Uo. 102. p.
16. Uo. 103. p.
17. Uo. 31. p.
18. Uo. 35. p.
19. Uo. 39-40. p.
20. Uo. 44. p.
21. Uo. 45-46. p.
22. Uo. 64-65. p.
23. Lányi: i. m. 421. p.
24. Botond: i. m. 95. p.
25. Lányi: i. m. 424-425. p.
26. Botond: i. m. 1991. 98. p.
27. Uo. 99. p.
28. Lányi: i. m. 421. p.
29. Botond: i. m. 95-96. p.
30. Lányi: i. m. 422-423. p.
31. Uo. 423. p.
32. LACKÓ MIHÁLY: *Széchenyi-értelmezések: lélektan és szövegtan*. Budapesti Könyvszemle, IX. évf., 3. szám, 1997. 303. p.
33. Lányi: i. m. 424. p.
34. Lackó: i. m. 304. p.
35. Uo. 304-305. p.
36. Uo. 305. p.
37. ERŐS FERENC: *A válság szociálpszichológiája*. T - Twins, Bp, 1993.
38. Uo. 101. p.
39. Uo. 102. p.
40. LÁNYI GUSZTÁV: *Élettörténet és történelmi szociálpszichológia*. Magyar Pszichológiai Szemle, 1985, I. évf. 67-68. p.
41. BON, GUSTAVE LE: *A tömegek lélektana*. Bp., 1993, Franklin Társulat. 20-21. p.
42. BERGER, FALK: *Sigmund Freud és Eliás Canetti a tömegek lélektanáról*. Thalassa, 1995/ (6), 1-2. szám, 139. p.
43. ERŐS FERENC: *Előszó*. In Sigmund Freud művei. V. köt.: *Tömegpszichológia*. 10-11. p.
44. Uo. 15-16. p.
45. Le Bon: i. m. 29. p.
46. Berger: i. m. 140. p.

